


Journal of Resistance Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 13, No 24, Spring / Summer 2021

Stylistics of ritual poems in the period of Sacred Defense

Mansooreh Rezaie¹ 

Eshagh Toghyani² 

Hossein Aghahosseini³ 

Abstract

Ritual poetry is one of the most common types of poetry in the period of Sacred Defense. Committed poets of this period have described the religious events and praise of the Ahl al-Bayt (AS) in various forms. By examining the stylistic features of these poems in three levels of language (musical, lexical), literary and intellectual, it can be seen that which of the epic, emotional, and mystical readings did the poets of the period choose in describing religious events?

This study was conducted using library tools and content analysis. First, the prominent ritual poets of Sacred Defense were identified. Then, the stylistic characteristics of their poetry was extracted. Finally, these characteristics were analyzed.

Examining the linguistic features of the ritual poems of this period, it can be said that many of these poems were composed in special meters. Poets have also used the repetition of harsh, abrasive and obstructive phonemes to increase the strength of the tone. The use of ancient and war-related words has also added to the epic connotation of the word. In the field of literature, poets have also made use of figures of speech, such as compound simile, metaphorical addition and recognition, which has caused the dynamism of poetry and eloquence. In the intellectual

¹ Ph.D. candidate of Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: rezaei67@yahoo.com

² Corresponding author: Professor of Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: etoghiani@yahoo.com

³ Professor of Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: h.aghahosaini@gmail.com

field, we also see a proud and epic look at the concept of Ashura and waiting. Thus, it can be seen that many ritual poems in the period of sacred defense have an epic tone and style. This issue shows the influence of Sacred Defense on the thoughts and words of the poets of this period.

This research leads to more attention to religious poems in contemporary poetry, and emphasizes the two-way relationship between the conditions of society and the literary atmosphere of the country.

Keywords: Ritual poetry, Sacred Defense, Stylistics, Epic, Ashura, Waiting.

Paper Type: Research Paper.

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال سیزدهم، شماره بیست و چهارم، بهار و تابستان ۱۴۰۰

سبک‌شناسی اشعار آیینی در دوره دفاع مقدس

(علمی-پژوهشی)

منصوره رضایی^۱

اسحاق طغیان^۲

حسین آقا حسینی^۳

چکیده

شعر آیینی یکی از گونه‌های شعری رایج در دوره دفاع مقدس است. شاعران متعهد این دوره در قالب‌های متنوع به توصیف وقایع دینی و مدح و مرثیه اهل بیت (ع) پرداخته‌اند. با بررسی ویژگی‌های سبکی این اشعار در سه سطح زبانی (موسیقایی، واژگانی)، ادبی و فکری می‌توان دریافت که شاعران دوره مذکور برای توصیف وقایع دینی کدام یک از قرائت‌های حماسی، عاطفی و عرفانی را انتخاب کرده‌اند.

با بررسی ویژگی‌های سبکی، ضمن مرور اشعار مدایح و مرثیه دینی این شاعران می‌توان به تأثیر دفاع مقدس در سروده‌های آیینی آنان نیز پی برد. این پژوهش موجب توجه بیشتر به

^۱. دانشجوی دکتری، گروه ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان،

ایران. رایانامه: Rezaei67@yahoo.com

^۲. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

(نویسنده مسئول: etoghiani@yahoo.com)

^۳. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

رایانامه: h.aghahosaini@gmail.com

سروده‌های دینی در شعر معاصر شده و بر ارتباط دوسویه شرایط جامعه و فضای ادبی کشور تأکید می‌کند.

این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا انجام شده است. ابتدا شاعران آیینی برجسته دفاع مقدس شناسایی شده‌اند. سپس ویژگی‌های سبکی اشعارشان استخراج شده است و در پایان، این ویژگی‌ها مورد تحلیل قرار گرفته‌اند.

با بررسی ویژگی‌های زبانی اشعار آیینی این دوره می‌توان گفت که بسیاری از این اشعار در اوزان سنگین و فاخر سروده شده‌اند. همچنین شاعران برای افزایش استحکام لحن از تکرار واج‌های سخت، سایشی و انسدادی بهره گرفته‌اند. استفاده از واژگان کهن و مربوط به جنگ نیز به ارتقای بار حماسی کلام افزوده است. در حوزه ادبی نیز شاعران از آرایه‌هایی مانند تشبیه مرکب، اضافه تشبیهی و تشخیص بهره زیادی گرفته‌اند که موجب پویایی شعر و طمطراق سخن شده است. در زمینه فکری نیز شاهد نگاه افتخارآمیز و حماسی به مفهوم عاشورا و انتظار هستیم. بنابراین می‌توان دریافت که بسیاری از اشعار آیینی در دوره دفاع مقدس دارای لحن و سبک حماسی است و این مسئله نشان‌دهنده تأثیر جریان دفاع مقدس بر فکر و کلام شاعران این دوره است.

کلیدواژه‌ها: شعر آیینی، دفاع مقدس، سبک‌شناسی، واژه، بلاغت.

۱- مقدمه

شعر آیینی یکی از گونه‌های مهم و تأثیرگذار در دوره دفاع مقدس به شمار می‌رود. اشعار آیینی در دوره دفاع مقدس به دو دسته شعر آیینی خالص و شعر آیینی با کارکرد ثانویه تقسیم می‌شوند. شعر آیینی خالص به آن دسته از اشعار گفته می‌شود که هدف شاعر در سراسر شعر مدح و مرثیه اهل بیت^(ع) است و لایه پنهان معنایی ندارد؛ اما در اشعار آیینی ثانویه شاعر وقایع آیینی و شخصیت‌های دینی را با اتفاقات جاری و رهبران جامعه اسلامی و مربوط مقایسه می‌کند. این اشعار دارای معنای ثانویه و کارکردی هستند. تأثیر دفاع مقدس بر ذهن و ضمیر شاعران متعهد تا آنجا است که اشعار آیینی خالص نیز رنگ و بوی حماسی دارند. هدف این مقاله بررسی ویژگی‌های سبکی اشعار آیینی خالص در سه سطح زبانی، ادبی و فکری است.

پرسش‌هایی که این پژوهش در صدد پاسخ به آن‌ها است عبارتند از:

- ۱- وضعیت شعر آیینی در دوره دفاع مقدس چگونه است؟
- ۲- برجسته‌ترین ویژگی‌های زبانی، ادبی و فکری اشعار آیینی این دوره چیست؟
- ۳- کدام وجه دینی در شعر این دوره نمود بیشتری دارد؟

پژوهش‌های صورت گرفته با موضوع شعر دینی در دوره دفاع مقدس را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: دسته نخست، پژوهش‌هایی هستند که چشم‌انداز کلی شعر آیینی را بررسی نموده‌اند و شاعران آیینی را معرفی کرده‌اند. دسته بعدی، پژوهش‌هایی هستند که گونه خاصی از شعر آیینی، مثلاً شعر عاشورایی، را بررسی کرده‌اند؛ اما در هیچ‌یک از پژوهش‌ها شعر آیینی به‌عنوان گونه‌ای مستقل و دارای زیرشاخه‌های مختلف در نظر گرفته نشده است. در پژوهش حاضر، حوزه‌های مختلف شعر آیینی، از جمله شعر عاشورایی، شعر علوی، شعر فاطمی، شعر مهدوی و... از منظر سبک‌شناسی بررسی می‌شود. برخی آثار مرتبط با این پژوهش عبارتند از:

- مهرجو، حبیب‌الله. (۱۳۹۴): جریان‌شناسی شعر دفاع مقدس. یکی از زیرفصل‌های این اثر به شعر مذهبی، وضعیت کلی این نوع شعر و شاعران سرآمد آیینی اختصاص دارد.

- مکارمی‌نیا، علی (۱۳۸۵): بررسی شعر دفاع مقدس. در این اثر نیز چند تن از شاعران آیینی دوره دفاع مقدس معرفی شده‌اند.
 - رسولیان آرانی و مباحثی (۱۳۸۶): «بررسی نمادهای عرفانی و مذهبی و تأثیرات آن‌ها بر شعر پایداری». در این مقاله نمادهای آیینی در اشعار سلمان هراتی، سید حسن حسینی و طاهره صفارزاده بررسی شده‌است.
- در دوره دفاع مقدس اشعار آیینی با کارکرد ثانویه همواره مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ اما به اشعار آیینی خالص توجه چندانی نشده‌است. شاعران متعددی همچون حسین اسرافیلی، سید حسن حسینی، نصرالله مردانی، علی معلم دامغانی، احمد عزیزی و قیصر امین‌پور ضمن سرودن اشعار متعدد درباره دفاع مقدس، اشعار بسیاری نیز در مدح و مرثیه اهل بیت^(ع) سروده‌اند. با بررسی ویژگی‌های سبکی، ضمن مرور اشعار مدایح و مراثی دینی این شاعران می‌توان به تأثیر دفاع مقدس در سروده‌های آیینی آنان نیز پی برد. این پژوهش موجب توجه بیشتر به سروده‌های دینی در شعر معاصر شده و بر ارتباط دوسویه شرایط جامعه و فضای ادبی کشور تأکید می‌کند.

۲- بحث

۲-۱- وضعیت شعر آیینی در دوره دفاع مقدس

بیش از یک سال و نیم از پیروزی انقلاب اسلامی نگذشته بود که رژیم بعث عراق ایران را مورد تهاجم وحشیانه قرار داد و پایداری ایرانیان در نبردی هشت ساله در برابر این هجوم ناجوانمرانه دفاع مقدس نامیده شد. در آن ایام هنوز التهابات ناشی از جوشش انقلاب فروکش نکرده بود و شرایط کشور مهیای این بحران بزرگ که از طرف ابرقدرت‌ها حمایت می‌شد، نبود. از طرف دیگر، به دلیل حجم وسیع تهاجم، حضور توده مردم در جبهه‌های گسترده نبرد ضروری می‌نمود و یکی از مهم‌ترین ابزارهای تبلیغی برای تشویق و انگیزه‌بخشی به مردم در دفاع از کیان انقلاب استفاده از ادبیات و به ویژه شعر بود. در این شرایط شاعران انقلابی پای به میدان نهادند و با بهره‌گیری از عقاید دینی و شور انقلابی عواطف مردم را به غلیان درمی‌آوردند و آنان را برای حضور در جبهه‌ها تشویق می‌کردند. از این جهت «شعر دفاع مقدس به خاطر خاستگاهش شعری است بسیار عاطفی؛ به همین

سبب نیز در اکثر شعرها عنصر عاطفه بر تخیل و اندیشه غلبه دارد.» (فروغی جهرمی، ۱۳۸۹: ۳۲۱) بر این اساس بسیاری از اشعار آیینی دوران دفاع مقدس جنبه کارکردی داشت؛ اما اشعار آیینی خالص نیز سروده می‌شد و شاعران متعهد برای تقویت بیشتر فضای عقیدتی به مدح و مرثیه‌گویی بزرگان دین می‌پرداختند؛ به طوری که کمتر شاعری را سراغ داریم که در موضوعات دفاع مقدس شعر سروده باشد، اما به این مقوله توجه نکرده باشد.

در این باره، واقعه کربلا و حادثه عظیم عاشورا در ابعاد مختلف آن همواره مورد توجه بوده است، به طوری که مثلاً در بعد حماسی، شاعران با استفاده از ایستادگی و ایثار امام حسین (ع) و یاران فدا کار او، رزمندگان را به مقاومت در برابر دشمن فرامی‌خوانند و در بعد عرفانی عاشقانه به استقبال مرگ سرخ رفتن و در بعد سیاسی مبارزه با طاغوت و حاکمان جاهل را با الهام از واقعه عاشورا در شعر خویش مورد تأکید قرار می‌دهند. (مهرجو، ۱۳۹۴: ۷۹)

بر این اساس شعر آیینی در این مقطع از تاریخ ادب پارسی از جهت کمی و کیفی و نوع نگرش دگرگون شد و در مسیری دیگر روی به بالندگی و پیشرفت نهاد و با استفاده از تکنیک‌های زبانی و تصویری شعر نو، کلیشه‌های شعر آیینی را درهم شکست تا از نظر قالب، محتوا، تصاویر شعری و تنوع در شیوه و سبکی نوآیین اظهار وجود کند.

۲-۲- ویژگی‌های سبکی اشعار آیینی در دوره دفاع مقدس

۲-۲-۱- ویژگی‌های زبانی

الف) سطح آوایی

هر اثر ادبی پیش از هر چیز رشته‌صورت‌هایی است که از مجموعه نشانه‌های آوایی تشکیل می‌شود. این صورت‌های آوایی با یکدیگر ترکیب شده و واحدهای بزرگ‌تر زبان را تشکیل می‌دهند و ویژگی‌های آوایی در دو سطح موسیقی بیرونی (وزن عروضی) و موسیقی درونی قابل بررسی است.

- موسیقی بیرونی

موسیقی بیرونی همان چیزی است که وزن عروضی خواننده می‌شود و لذت بردن از آن امری غریزی یا نزدیک به غریزی است؛ بنابراین بحور عروضی یک شاعر به لحاظ حرکت

و سکون و تنوع آن‌ها و نیز به لحاظ هماهنگی با زمینه‌های درونی و عاطفی شعر قابل بررسی است. (ن.ک: شفیع کدکنی، ۱۳۸۷: ۹۵) وزن نخستین و نمودی‌ترین عنصر ارتباط با مخاطب است. شاعر با انتخاب وزن مناسب بر تأثیر سخن خود می‌افزاید و محتوای مورد نظر را آسان‌تر به مخاطب منتقل می‌کند؛ به همین دلیل، مضامین شاد غالباً در اوزان تند سروده شده و در مقابل، درونمایه‌های غمناک در قالب اوزان آرام و سنگین ارائه گشته‌است؛ از این رو، شاعران آیینی برای سرودن برخی گونه‌های شعر آیینی مانند نوحه، غالباً از اشعار تند و هیجان‌انگیز استفاده کرده‌اند؛ زیرا هدف شاعر تأثیر آنی و زودگذر بر مخاطب است؛ اما در اشعار آیینی حماسی و برخی مرثیاتی از اوزان آرام و سنگین استفاده شده‌است تا محتوای حزن‌انگیز یا حماسی شعر بهتر به مخاطب منتقل گردد و فرصت تعمق و تأمل نیز فراهم شود. با مرور اشعار آیینی دوره دفاع مقدس به این نکته پی می‌بریم که اکثر اشعار این ساحت در اوزان آرام و سنگین سروده شده‌اند؛ به همین دلیل در این عرصه شاهد کثرت اوزان بحر رمل و بحر رجز هستیم که جزو وزن‌های آرام و مطمئن محسوب می‌شوند و با محتوای حماسی و افتخارآمیز اشعار آیینی این دوره سازگارند؛ چنانکه این شعر حسین اسرافیلی در وزن «مفاعلهن مفاعلهن مفاعلهن» و با لحن محکم و باصلاطت از این گونه است:

هنوز خون سیاوش به طشت توران است هنوز نعش شهیدان میان میدان است
(اسرافیلی، ۱۳۷۵: ۸۹)

شعر زیر از نصرالله مردانی با وزن «فعلاتن، فعلاتن، فعلاتن، فعلهن» که با محتوای پر شور و حماسی آن هماهنگی دارد.

راه ما راه حسین است که با تیشه خون همه بت‌های زمین در شب روشن شکیم
(مردانی، ۱۳۷۴: ۴۰)

شفیعی کدکنی اوزان شعر را به «خیزابی، جویباری، شفاف و کدر» تقسیم می‌کند. (همان: ۳۹۳) منظور از اوزان خیزابی، وزن‌های تندی است که ارکان عروضی آن‌ها در ذهن شنونده تکرار می‌شود اما در اوزان جویباری تکرار زیادی حس نمی‌شود و غالباً حالت یکنواخت و آرام دارند. بررسی‌ها نشان می‌دهد اکثر اشعار آیینی دوره دفاع مقدس در اوزان جویباری سروده شده‌اند که با محتوای حزن‌انگیز و حماسی آن‌ها تطابق دارد. شعر زیر از قیصر امین‌پور

در وزن آرام مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن سروده شده که حزن ناشی از شهادت امام علی (ع) را به خوبی منعکس می‌کند:

این جزر و مد چیست که تا ماه می‌رود؟
دریای درد کیست که در چاه می‌رود؟
(امین‌پور، ۱۳۸۸: ۳۴۵)

طبق تعریف شفیع کدکنی «اوزان شفاف، وزن‌هایی هستند که در نخستین برخورد نظام ایقاعی آن بر شنونده یا قرائت‌کننده به روشنی احساس شود و اوزان کدر، وزن‌هایی هستند که به دشواری بتوان نظام ایقاعی آن‌ها را دریافت.» (همان: ۳۶۹) از آنجا که اکثر مخاطبان شعر آیینی، عامه مردم جامعه هستند و همه توانایی درک ظرایف ادبی را ندارند، باید مفاهیم را به ساده‌ترین روش به آنان منتقل کرد. به همین دلیل اکثر اشعار آیینی در دوره دفاع مقدس در اوزان شفاف سروده شده‌است تا برای مخاطب عام آشنا و قابل درک باشد. شعر زیر از نصرالله مردانی، نمونه‌ای از اوزان شفاف است.

زمان سنگین و خونین دل سحر بود
زمین با ظلمت خود همسفر بود
(مردانی، ۱۳۷۴: ۴۰)

- موسیقی درونی

موسیقی درونی حاصل تکرار واج‌ها و واژه‌ها در شعر است و با آرایه‌هایی نظیر واج‌آرایی، جناس، تکرار، تصدیق و... به وجود می‌آید. به بیان دیگر مجموعه هماهنگی‌هایی که از رهگذر وحدت یا تشابه یا تضاد صامت‌ها و مصوت‌ها در کلمات یک شعر پدید می‌آید، جلوه‌های این نوع موسیقی است. این نوع موسیقی شعر، مهم‌ترین قلمرو موسیقی است و استواری و انسجام و مبانی جمال‌شناسی بسیاری از شاهکارهای ادبی در همین نوع از موسیقی نهفته‌است. (همان: ۹۲)

موسیقی در شعر آیینی جایگاه ویژه‌ای دارد که موجب جلب توجه و نفوذ کلام در مخاطب می‌شود؛ به همین دلیل، شاعران آیینی با روش‌های گوناگون از جمله واج‌آرایی، واژه‌آرایی، کاربرد جناس و سجع در پی افزایش بار موسیقایی کلام خود هستند.

- واج آرایبی یا نغمه حروف

واج آرایبی یعنی تکرار حرف و معمولاً هدف از تکرار یک حرف در شعر، علاوه بر اعمال جنبه‌های هنری و موسیقایی، القای احساس یا اندیشه خاصی نیز است؛ از این جهت، واج‌ها نخستین ابزار معنی آفرین و موسیقی ساز و رابط بین لفظ و معنا هستند. زبان‌شناسان صامت‌ها را به دو دسته نرم و سخت تقسیم نموده‌اند و معتقدند حروف نرم مانند «م»، «ش» و «س» برای بیان مفاهیم و احساسات لطیف و رقیق مناسبند؛ اما واج‌های سخت مانند «خ»، «چ» و «گ» مضامین جدی و عواطف حزن‌آلود را به مخاطب منتقل می‌کنند (قویمی، ۱۳۸۳: ۴۱-۴۳) که البته این نوع از تقسیم‌بندی را در زبان‌های دیگر مانند زبان فرانسه و نظرات کسانی مانند موریس گرامون، زبان‌شناس فرانسوی، نیز می‌توان دید. (ن.ک: ذاکری و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۰۰) در اشعار آیینی دوران دفاع مقدس این تکنیک به کار گرفته شده است و در بسیاری از موارد شاهد بسامد بالای واژه‌های روشن، به ویژه مصوت «آ»، و صامت‌های سخت انسدادی و سایشی مانند «پ»، «خ»، «چ» و «گ» هستیم؛ از این جهت که تکرار این واج‌ها به خصوص سبب استحکام لفظ و ایجاد لحن مطمئن و حماسی شده است. این ویژگی آوایی مختص اشعار آیینی حماسی نیست و در مدایح و مراثی نیز وجود دارد. اسرافیلی از جمله شاعران آیینی دوره دفاع مقدس است که قرائتی حماسی از رویدادهای دینی ارائه نموده و در این مقام با تکرار صامت‌های «ر»، «ک»، «گ» و مصوت «آ» لحن حماسی و پرشوری را ایجاد کرده است.

بر در خیمه ایستاده سوار به اشارت که گاه پیکار است

(اسرافیلی، ۱۳۸۹: ۷۵)

در ابیات زیر از سیدحسن حسینی نیز شاهد تکرار واج‌های سخت و انسدادی (مانند «ب» و «گ») و مصوت «آ» هستیم که علاوه بر القای شکوه و عظمت ظهور منجی، سختی و ملال فرآیند انتظار را نیز تداعی می‌کند.

صبحی دگر می‌آید ای شب‌زنده‌داران از قله‌های پر غبار روزگاران

از بیکران سبز اقیانوس غیبت می‌آید او تا ساحل چشم‌انتظاران
(حسینی، ۱۳۹۱: ۱۷)

سلمان هراتی از دیگر شاعران متعهد است که در شعر نوی عاشورایی خود با تکرار
واجهای آ، ر، ب، ق، گ، لحنی حماسی و کوبنده ایجاد کرده است.

میزبانان/ به دعوت باطل رفتند/ میزبانان به بیعت آذوقه/ دلکی بر شمشیر خلیفه می‌رقصید/
پرشانی در کوفه فراوان بود/ قوس قامت بیهودگان/ به التزام تملق، حیات داشت
(هراتی، ۱۳۸۸: ۴۶)

- تکرار واژه

تکرار کلمات در سخن عادی و بلاغی دو جنبه متفاوت و متباین دارد. تکرار در کلام عادی
غالباً جزو معایب سخن محسوب می‌شود؛ اما تکرار عمدی و هدف‌دار واژگان در کلام
بلاغی از محاسن سخن به شمار می‌رود. اکثر شاعران، جهت برجسته‌سازی لفظی و محتوایی
و موسیقایی سخن خود، واژه یا واژگان خاصی را تکرار می‌کنند که به اهداف و درونیات
شاعر نیز مربوط می‌شود. (رحمانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۱) بر این اساس شاعران آیینی دوره
دفاع مقدس متناسب با هدف و دیدگاه خود واژگان خاصی را تکرار کرده‌اند تا توجه
مخاطب را به مضمون آن‌ها جلب نمایند. برای مثال در مرثی‌سعی کرده‌اند با تکرار واژه‌هایی
همچون آب، عطش، اشک و... مصائب اهل بیت^(ع) را در ذهن مخاطب تداعی کنند و در
اشعار حماسی نیز با واژگانی مانند تیغ، غیرت و جنگ، فضایی حماسی را در نظر خواننده
مجسم سازند و علاوه بر آن ضمن تأکید بر مفاهیم، موسیقی کلام را نیز دوچندان کنند. در
شعر عاشورایی زیر تکرار واژه آب ضمن ایجاد موسیقی، جنبه عاطفی و سوگ کلام را
برجسته کرده است.

راستی آیا/ کودکان کربلا تکلیفشان تنها/ دائماً تکرار مشق آب/ مشق
بابا آب بود؟ (امین‌پور، ۱۳۸۸: ۲۰)

در بیت زیر تکرار واژه سوار علاوه بر افزایش موسیقی ناشی از تکرار واج «س» بر جنبه
حماسی کلام تأکید دارد و نقش قهرمان شعر - حضرت عباس^(ع) - را برجسته نموده است.

با سلامت سوار برگردد یا که اسبش رسد بدون سوار
(اسرافیلی، ۱۳۸۹: ۷۵)

تکرار واژه بیابان در شعر مهدوی زیر، تداعی گر دشواری و ملال انتظار است.
تمام جاده را رفتم، غباری از سواری نیست بیابان تا بیابان جسته‌ام رد نشانت را
(همان، ۸۲)

- جناس

جناس با انواع مختلف خود یکی از صنایع موسیقی آفرین است که از انواع قاعده‌افزایی به شمار می‌رود و نتیجه آن ایجاد توازن و زیبایی در کلام و معنی آفرینی در سخن است. (وحیدیان کامیار، ۱۳۸۳: ۲۴) علاوه بر آن، علمای علم بلاغت کارکردهای انسجام‌بخشی، غافلگیری معنایی، برجستگی دیداری و نوشتاری را نیز برای جناس در نظر گرفته‌اند. (طهرانی ثابت و پورنامداریان، ۱۳۹۰: ۲۵-۲۶) بر این اساس شاعران آیینی که همواره در پی افزایش موسیقی کلام و جلب توجه مخاطب هستند، در اشعار خود از انواع جناس، به خصوص جناس افزایشی، بسیار استفاده کرده‌اند؛ تا همانند فن واج‌آرایی و در کنار سایر عناصر موسیقی آفرین، منجر به افزایش بار موسیقایی و جلب توجه مخاطب شود:

دل شده تنگ از پی رنگ حیب سینه حیدر شده تنگ حیب
(عزیزی، ۱۳۸۶: ۹۹)

- سجع

از خون خون گذشتند صبح ظفر سواران پیغام فتح دارند زان سوی جبهه یاران
(مردانی، ۱۳۷۰: ۴۷)

سجع نیز مانند جناس از صنایع ادبی موسیقی آفرین و توجه‌برانگیز محسوب می‌شود و اگرچه غالباً در متون منثور به کار می‌رود، اما شاعران نیز به جهت افزایش بار موسیقایی و برجسته‌سازی لحن و معنای کلام از این آرایه بهره می‌گیرند تا در ایجاد توازن و انسجام بیشتر در میان اجزای متن ادبی موفق باشند. (ن.ک: صفوی، ۱۳۸۳: ۱/۱۵۰) در کتب بلاغی از سه نوع سجع متوازی، مطرف و متوازن نام برده شده‌است که به ترتیب بیشترین و کمترین

ارزش موسیقایی را دارند. این آرایه در اشعار آیینی دوره دفاع مقدس نیز بسامد فراوان دارد و در بسیاری از موارد کلمات مسجع در جایگاه قافیه قرار گرفته‌اند.

هنوز دیو نمرده است، می‌کشد خرناس هنوز منتظر استاده در خفا خناس
(اسرافیلی، ۱۳۶۴:۴۰)

گر بر ستم قرون برآشفت حسین بیداری ما خواست به خون خفت حسین
(حسینی، ۱۳۹۱:۱۷)

همچنین از تقابل سجع‌های متوازی دو مصراع یک بیت، آرایه ترصیع پدید آمده که منجر به ایجاد جذابیت بیشتر شنیداری و تأثیر شده است.

می‌رفت کز نسیان بخشکد شاخ امید می‌رفت کز کفران برآید بیخ توحید..

(معلم دامغانی، ۱۳۹۱:۱۳۸)

وضع روایت تو نکردی مگر نصب ولایت تو نکردی مگر
(عزیزی، ۱۳۸۶:۱۰۲)

حمله شیر علمم بی تو من حمزه تیر ستمم بی تو من
(همان، ۱۰۵)

ب) سطح واژگانی

واژه‌ها اولین و مهم‌ترین راه ارتباط شاعر با مخاطب هستند و دایره واژگانی هر شاعر نمود درونیات او است. «به عبارتی، واژه‌ها علاوه بر رسالت ارتباطی‌ای که بر دوش می‌کشند، محمل انگاره‌ها و فضاهاى ذهنی خالق خویش‌اند و هیچ‌گاه نباید از بار عاطفی آن‌ها غافل بود.» (مهری و همکاران، ۱۳۹۷:۲۴۰) بنابراین گزینش و چینش دقیق واژه‌ها از جهت هماهنگی‌های لفظی و معنایی از مهم‌ترین مراحل خلق یک اثر ادبی به شمار می‌رود. برای مثال، اگر درونمایه اصلی شعر غنایی و عاطفی باشد، باید از واژگان لطیف و عاطفی استفاده

کرد اما اگر فضای کلی اثر حماسی و جنگ آوری باشد، باید از واژگان سنگین و رزمی بهره گرفت.

در طول تاریخ شعر آیینی اکثر شاعران مصایب اهل بیت^(ع) را محور اشعار خود قرار داده‌اند و سعی کرده‌اند با سوگن و مرثیه عواطف مخاطب را برانگیزند؛ اما در اشعار آیینی دوره دفاع مقدس، بیشتر شاهد بسامد بالای واژه‌های حماسی و لحن و فضای رزمی هستیم که بی‌تأثیر از فضای جبهه‌های دفاع مقدس نیست:

بر در خیمه ایستاده سوار به اشارت که گاه پیکار است
(مردانی، ۱۳۸۱: ۸)

هین مگر هنگام هیجا آمده یا مسیحا بر چلیپا آمده
(عزیزی، ۱۳۸۸: ۸۱)

در این ارتباط استفاده از واژگان کهن و سبک‌های تاریخی که نمایانگر تعلق خاطر و تسلط شاعر به ادبیات کهن است و نوعی بینامتنیت نیز محسوب می‌شود، در امر برجسته‌سازی جنبه‌های تاریخی و افزایش لحن حماسی معمول است.

کرد بی‌خوف عرصه پیکار زی خطر تا لگام باره گرفت
(اسرافیلی، ۱۳۸۹: ۷۵)

این خروش خون خیرالناس بود یا کریوه یا اخی عباس بود
(عزیزی، ۱۳۸۸: ۸۱)

ساخت ترکیبات نو و بدیع که نشانگر خلاقیت شاعر و یکی از روش‌های آشنایی‌زدایی و برجسته‌سازی لفظی و معنایی در شعر به حساب می‌آید. از جمله ویژگی‌های سبکی است که در اشعار آیینی دوره دفاع مقدس هم دیده می‌شود. «آن اندازه که به استخدام واژه‌های تازه در این دوره اهمیت داده‌شده، به نوآوری‌های نحوی و دیگر جنبه‌های زبانی، توجه نشده است.» (علایی، ۱۶۶: ۱۳۸۷) این قبیل ابداعات اغلب از ترکیب اسم و پسوند یا ترکیبات اضافی و وصفی به صورت تازه و بی‌سابقه و برکنار از واژه‌های عربی پدید آمده‌اند:

ای غریو نینوا در هی هی ات زینبستان زینبستان در پی ات
(همان: ۸۲)

در شط سرخ آتش، نعل ستاره می سوخت خون‌نامه نبرد است آیین پاسداران
(مردانی، ۱۳۷۰: ۴۷)

۲-۲-۲- ویژگی‌های ادبی

کاربرد عناصر بلاغی به خصوص آرایه‌های ادبی علم بیان یکی از مشخصه‌های سخن ادبی است که آن را از کلام عادی متمایز می‌سازد چون «سبک هر سخن بر اساس فراوانی کاربرد آرایه‌های بلاغی، سرشت صوری و محتوایی ویژه‌ای پیدا می‌کند.» (فتوحی، ۱۳۹۱: ۳۰۴) در این باره در اشعار آیینی دوران دفاع مقدس از آرایه‌های ادبی مربوط به علم بیان مانند مجاز، استعاره، تشخیص و تشبیه به وفور استفاده شده‌است که ذیلاً به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

- تشبیه

تشبیه یکی از مهم‌ترین عناصر صور خیال و نشانگر قدرت تخیل، میزان خلاقیت، وسعت و زاویه دید شاعر است (ن.ک: رضایی جمکرانی، ۱۳۸۴: ۸۷) که از پربسامدترین آرایه‌های موجود در اشعار آیینی دفاع مقدس است. در این قبیل اشعار، اهل بیت (ع) در جایگاه مشبه قرار دارند و با وجوه شبه محسوسی به عناصر متنوعی مانند آفتاب، آب، باران و گل تشبیه می‌شوند و حتی با استفاده از تشبیه مرکب، که تشبیه حماسی یا تفصیلی نیز نام دارد (ن.ک: شمیسا، ۱۳۸۸: ۸۷) و موجب پویایی لحن و تصاویر شعری می‌شود، مفصلاً مورد توصیف و تکریم قرار می‌گیرند.

در شعر زیر طی تشبیهی مرکب، خروش عباس بن علی (ع) در دشت نبرد، با وجه شبهی حماسی به بانگ رعد در دل شب مانند شده‌است.

می‌خروشد چنان که رعد به شب دشت می لرزد از هیاهویش
(اسرافیلی، ۱۳۸۳: ۹۸)

و در بیت مهدوی زیر امام زمان (عج) چون گلی خوشبو سوار بر اسب رهوار بهار فرا می‌رسد تا عطر بیشه‌زارهای تازه‌ظهور را بپراکند:

از بیشه‌زار عطرهای تازه آید چون سرخ گل بر اسب رهوار بهاران
(حسینی، ۱۳۹۱: ۱۷)

در این شعر فاطمی هم دخت گرامی رسول اکرم^(ص) در پاکی و زاینده‌گی به بارانی تشبیه شده‌اند که خطوط ناپاک نابرابر را می‌شوید و از میان برمی‌دارد:

... مادرم ایستاده بود/ و مثل باران/ می‌چکید بر جبهه‌های نابرابر/ و دست پدرم/ به دنبال قبضه‌ای باستانی می‌گشت (حسینی، ۱۳۸۸: ۳۴)

- استعاره

تشبیه ادعای همسانی بین دو چیز و استعاره ادعای یکسانی بین دو عنصر است؛ بنابراین، استعاره موجزتر و مخیل‌تر از تشبیه است و ابزاری نیرومند برای دستگاه تفکر انسان به حساب می‌آید. (ن.ک: شهری، ۱۳۹۱: ۶۱) کشف مشبه محذوف و وجه شبه یا ارتباط بین مشبه غایب و مشبه‌به موجود، منجر به پویایی ذهن مخاطب و لذت ناشی از کشف ادبی می‌شود. استعاره در شعر آیینی پر کاربرد است و شاعران آیینی در این مقام، در کلام خیال‌آمیز خود از خاندان رسالت و ولایت با عناصری مانند شیر، خورشید، ماه و... یاد می‌کنند و در مقابل، از دشمنان آنان با عناوینی مانند روبهان، لاشخوران، سایه و... نام می‌برند تا حق کلام را در هر دو مقام به بهترین وجه ممکن ادا کرده باشند. اکثر استعاره‌های به کار رفته در اشعار آیینی قریب هستند اما در برخی اشعار برائت‌جویانه، مانند اشعار فاطمی که شاعر در پی هجو و ذمّ دشمنان اهل بیت^(ع) است، استعارات بعید نیز به کار رفته‌اند. سید حسن حسینی در شعر زیر ماجرای شهادت حضرت زهرا^(س) را با استفاده از استعاره‌هایی مانند طوفان و جبهه‌های نابرابر توصیف کرده است.

مادرم ایستاده بود و به مارپیچ طوفان/ در گردنه شقایق/ می‌نگریست/ ستاره‌ها/ از مدار پلکش می‌گریختند/ و صدایی/ پیش پایش متبرک می‌شد/ مادرم ایستاده بود/ و مثل باران/ می‌چکید بر جبهه‌های نابرابر/ دست پدرم/ به دنبال قبضه‌ای باستانی می‌گشت/ و تاریخ گل عطر غریبی داشت/ وقتی مادرم ایستاده بود/ و با زخم‌های پلک‌های کبودش/ شهید می‌شد (حسینی، ۱۳۸۸: ۳۴)

از جمله ابداعات شاعران آیینی این دوره به کار بردن استعاره «یاس» برای توصیف حضرت زهرا^(س) است. (ن.ک: کهدویی و حیدری، ۱۳۹۵: ۱۲) استعاره‌ای که احمد عزیزی آن را

آفرید و مورد استقبال شاعران آیینی قرار گرفت و در ادبیات آیینی به نماد حضرت زهرا (س) تبدیل شد.

یاس بوی حوض کوثر می‌دهد عطر اخلاق پیمبر می‌دهد
(عزیزی، ۱۳۸۷: ۴۷)

مجاز -

هنگامی که واژه‌ای در معنای غیرحقیقی خود به کار رود، آرایه مجاز به وجود می‌آید. شرط ایجاد مجاز حضور قرینه و علاقه در جمله است. شعر آیینی نیز از این آرایه خیال‌آفرین بی‌بهره نمانده است و در جای جای آثار مربوط به دفاع مقدس می‌توان نمونه‌های فراوان آن را دید؛ چنانکه در بیت زیر، «دشت» مجاز از کسانی است که در صحرای کربلا حضور دارند و مبهوت شجاعت حضرت عباس (ع) هستند.

دشت استاده همچنان خاموش مرد اما در التهاب خطر
(اسرافیلی، ۱۳۸۹: ۷۵)

قیصر امین‌پور نیز در شعر زیر با ایجاد علاقه جزئی، چشم و دست را به جای مردم به کار برده و به این ترتیب بر اغراق شعر، افزوده است.

چشم‌ها پرسش بی‌پاسخ حیرانی‌ها دست‌ها تشنه تقسیم فراوانی‌ها
(امین‌پور، ۱۳۸۸: ۳۴۵)

۳-۲-۲- ویژگی‌های فکری

اهمیت آثار ادبی تا آنجا است که شاعران و نویسندگان می‌توانند با تأثیر و نفوذ بر افراد جامعه مسیر کنش‌های اجتماعی را تغییر دهند. شاهد این مدعا نقش برجسته شعر و ادبیات در پیشبرد انقلاب مشروطه است. در دوران انقلاب اسلامی و دفاع مقدس شاعران با انعکاس ارزش‌ها و آرمان‌های اسلامی در اشعار خود نقش برجسته‌ای را ایفا کردند؛ به همین دلیل در این دوران جریانی به نام ادبیات متعهد شکل گرفت که عقاید دینی و انقلابی از برجسته‌ترین وجوه آن به شمار می‌رود و از میان اتفاقات آیینی فراوان واقعه عاشورا و مقوله انتظار نمود بیشتری دارند. بررسی سیر اشعار عاشورایی نشان می‌دهد که اکثر شاعران آیینی واقعه عاشورا را از بُعد عاطفی و احساسی توصیف کرده‌اند، اما شاعران دوره دفاع مقدس به بُعد حماسی

عاشورا توجه و اهتمام داشته‌اند. «حماسه عاشورا که تا پیش از انقلاب، عمدتاً به عنوان یک سوگ بزرگ مطرح بود در سروده‌های شاعران دفاع مقدس به عنوان یک حماسه مطرح شد که این نگاه حماسی به عاشورا در تاریخچه شعر عاشورایی، فصل تازه‌ای را گشود.» (نظری و جعفرنیا، ۶۲: ۱۳۸۹) در اغلب سوگ‌نامه‌های عاشورایی پیش از انقلاب، شاعران تصویری مغلوب و مورد ترحم از اهل بیت^(ع) ارائه می‌دهند؛ اما در اشعار عاشورایی این دوره آنان در جایگاه غالب و والایی قرار می‌گیرند و مخاطب با عزت و افتخار به آنان می‌نگرد تا جایی که آرزوی همراهی با آن‌ها را می‌کند؛ این از این جهت است که جریان دفاع مقدس و مبارزه سلحشورانه رزمندگان در میدان‌های نبرد تأثیر بسزایی در رواج دیدگاه حماسی نسبت به حادثه کربلا و عاشورا داشته و در نتیجه شعر آیینی معاصر را مشحون از این مفاهیم کرده‌است:

گر بر ستم قرون برآشفست حسین بیداری ما خواست به خون خفت حسین

آنجا که زبان محرم اسرار نبود با لهجه خون سرّ مگو گفت حسین

(حسینی، ۱۳۹۱: ۷۹)

رویکرد عزتمندانه شاعران متعهد این دوره در اشعار انتظار نیز از همین سنخ است؛ به طوری که مسئله انتظار منجی را فرایندی تعاملی و عینی می‌بینند؛ یعنی فرد منتظر باید در راه آرمان‌های دینی بجنگد تا مقدمات ظهور منجی را فراهم کند؛ منجی نیز حضوری محسوس دارد و در مبارزه با ظالمان همراه منتظران است:

او همین جاست همین جا/ نه در خیال مبهم جابلسا/ و نه در جزیره خضرا/ و نه هیچ کجای دور از دست/ من او را می‌بینم/ هر سال عاشورا/ در مسجد بی‌سقف آبادی/ با برادرانم عزاداری می‌کنند.../ او کنار تنور داغ/ با «سیب گل» و «فاطمه» نان می‌پزد/ برای بچه‌های جبهه/ او در جبهه هست/ با بچه‌ها فشنگ خالی می‌کند/ و صلوات می‌فرستد... (هراتی،

(۱۰۱: ۱۳۸۸)

در اشعار آیینی این دوره، شاهد نقش کمرنگ دشمنان هستیم. شاعران با توصیفات اندک از دشمنان اهل بیت^(ع) به تحقیر آنان می‌پردازند و تصویر ائمه^(ع) را برجسته می‌کنند. این نگاه

نیز ناشی از فضای حاکم بر جامعه و نیاز مخاطب به تحقیر دشمن کنونی و افزایش قدرت مقابله با اوست.

در کربلای ایثار مردانه در ستیزند رزم آوران اسلام با خیل نابکاران
(مردانی، ۱۳۷۰: ۴۷)

در اشعار آیینی دفاع مقدس، نگاه ملی- مذهبی جریان دارد. شاعران آیینی این دوره با تلفیق «نمادهای ملی و دینی در حوزه اسطوره‌سازی» مرزهای شعر آیینی را گسترش داده و بر پیوند تاریخ ملی و دینی ایرانیان تأکید می‌کنند. (اسماعیلی، ۱۳۳۹: ۹۴) این مسأله، نشان‌دهنده وحدت بین گرایشهای مختلف فکری و فرهنگی است. اسرافیلی جهت ترغیب مردم به مبارزه از سیاوش، اسطوره ایرانی، و امام علی^(ع) اسطوره دینی، یاد کرده‌است.

هنوز خون سیاوش به طشت توران است هنوز نعش شهیدان میان میدان است
بیا به صحنه که میدان و خیریت اینجاست نشانه خلف از نسل حیدرت اینجاست...
(اسرافیلی، ۱۳۶۴: ۴۰)

شاعران آیینی دفاع مقدس، ضمن مدح ائمه^(ع) انتقادات خود را به وضعیت جاری کشور بیان می‌کنند و به توصیف و ترسیم جامعه آرمانی مد نظرشان می‌پردازند. از نظر آنان در حکومت اسلامی فقر، بی‌عدالتی، تظاهر، تبعیض نژادی و خشونت نباید وجود داشته‌باشد. این اشعار حاوی «اعتراض و هوشیاری نسبت به کجروی‌های داخلی و روند زران‌دوزی فرصت‌طلبان است.» (حاجبان و عامری، ۱۳۹۲: ۴۳۳) سلمان هراتی در شعر زیر، ضمن توصیف تصویر ذهنی خود از امام زمان^(عج) انتقادات خود به حاکمان جامعه را نیز بیان می‌کند.

او هم مثل خیلی‌ها از گرانی، از تورم/ از کمبود رنج می‌برد/ او دلش برای انقلاب می‌سوزد/
و از آدم‌های فرصت‌طلب بدش می‌آید/ و از آدم‌های متظاهر متنفر است/ و ما را در شعار/
جنگ جنگ تا پیروزی یاری می‌دهد/ او خیلی خوب است/ او همه جا هست/ برادرانم در

افغانستان.../ او در تشییع جنازه « مالکم ایکس » شرکت کرد. و خطابه اعتراض را/ در سایه مقدس درخت « باثوباب »/ برای سیاهان ایراد کرد... (سلمان هراتی، همان)

۳- نتیجه گیری

نتایج این پژوهش، نشان دهنده رونق رویکرد حماسی در اشعار آیینی دوره دفاع مقدس است. پس از بررسی های سبک شناسانه این اشعار به نتایج ذیل دست یافتیم:

در اشعار آیینی این دوره از عناصر موسیقی ساز، استفاده بسیاری شده است. در سطح موسیقی بیرونی، برای سرودن برخی از گونه های شعر آیینی مانند نوحه، غالباً از اشعار تند و هیجان انگیز استفاده شده است؛ زیرا معمولاً این اشعار در یک مجلس و به صورت شفاهی قرائت می شوند و هدف شاعر، تأثیر آنی و زودگذر بر مخاطب و تحریک عواطف اوست؛ اما در اشعار آیینی حماسی و برخی از مرثی، از اوزان آرام و سنگین استفاده شده است تا هم محتوای حزن انگیز یا حماسی به مخاطب منتقل گردد و هم فرصت تعمق و تأمل برای وی فراهم شود. با مرور اشعار آیینی دوره دفاع مقدس به این نکته پی می بریم که اکثر اشعار در اوزان آرام و سنگین سروده شده اند و در تعداد اشعار آیینی با وزن های تند و شاد بسیار اندک است؛ به همین دلیل شاهد کثرت اوزان بحرهای رمل و رجز هستیم که جزو وزن های آرام و منطظن محسوب می شوند و با محتوای حماسی و افتخار آمیز اشعار آیینی این دوره سازگارند. در سطح موسیقی درونی، تکرار واج های سخت، انسدادی و سایشی سبب استحکام لفظ و ایجاد لحن منطظن و حماسی شده است. این ویژگی آوایی، مختص اشعار آیینی حماسی نیست و در مدایح و مرثی نیز وجود دارد؛ بنابراین در این دوره، مفاهیم و وقایع دینی با زبانی شکوهمند روایت شده و القاگر عزت و افتخار دینی است. تکرار واژه و استفاده از انواع جناس و سجع بر بار موسیقایی اشعار افزوده و منجر به جذب مخاطب عام شده است. تعداد بالای واژگان کهن، حماسی و ترکیب سازیهای بدیع نیز منجر به ایجاد لحن آرکائیک و افزایش بار حماسی این اشعار شده است. از آنجا که بسیاری از مخاطبان شعر آیینی از طبقه عوام جامعه هستند؛ آرایه های به کار رفته در این اشعار ساده و قابل فهم است. شاعران این دوره از تشبیهات ساده و استعاره های قریب استفاده کرده اند و

از آرایه‌های نسبتاً پیچیده‌ای مانند ایهام و کنایه استفاده نکرده‌اند. کاربرد تشبیهات مرکب یا حماسی و استفاده از عناصر حماسی در تشبیهات و استعاره‌ها منجر به افزایش بار حماسی این اشعار شده‌است. از حیث ذهنیت و دیدگاه فکری نیز می‌توان گفت اشعار آیینی دوره دفاع مقدس، رابطه‌ای دو سویه با فضای جبهه و جنگ دارد. از سویی، شاعران آیینی مستقیماً از فضای جاری در جامعه، تأثیر پذیرفته‌اند و قرائتی مقتدرانه و عزتمندانه از وقایع آیینی و شخصیت‌های دینی ارائه داده‌اند. از سویی دیگر، این اشعار آیینی بر روحیه مردم به ویژه رزمندگان، تأثیر گذاشته و منجر به ارتقای عزت نفس جمعی - مذهبی می‌شود. شاعران آیینی این دوره به قیام امام حسین^(ع) و ظهور امام زمان^(عج) توجه ویژه‌ای دارند. آنان عاشورا را الگوی بیداری و قیام علیه ظلم و ستم می‌دانند. امام حسین^(ع) در برخی از اشعار عاشورایی به عنوان قهرمانی اسطوره‌ای ترسیم شده‌است و در برخی از اشعار، شخصیتی عرفانی دارد. در اشعار مهدوی این دوره، مفهوم انتظار، فرایندی تعاملی و دو جانبه است. در این اشعار، ضمن اشاره به نقدها و کمبودهای حکومت جاری، جامعه آرمانی مهدوی توصیف شده‌است.

فهرست منابع

- اسرافیلی، حسین. (۱۳۸۳ الف). **آئینه‌های شعله‌ور**. تهران: سپیده باوران.
- اسرافیلی، حسین. (۱۳۸۳ ب). **مثل آتش که در دل سنگ**. تهران: خورشید باران.
- اسرافیلی، حسین. (۱۳۸۴). **تولد در میدان**. تهران: سوره مهر.
- اسرافیلی، حسین. (۱۳۸۹). **تشنه در باران زخم: مجموعه شعر آیینی**. تهران: انجمن قلم ایران.
- اسماعیلی، رضا. (۱۳۹۰). **از آب تا آفتاب (تأملاتی در حوزه شعر انقلاب، شعر دفاع مقدس و ادب آیینی)**. تهران: انجمن قلم ایران.
- امین پور، قیصر. (۱۳۸۷). **مجموعه کامل اشعار**. تهران: مروارید.
- حاجیان، خدیجه؛ عامری، حیات. (۱۳۹۲). «**شعر دفاع مقدس**». مجموعه مقالات هفتمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، صص ۴۳۲-۴۴۷.
- حسینی، سید حسن. (۱۳۸۸). **از شرابه‌های روسری مادرم**. تهران: انجمن شاعران. حسینی، سید حسن. (۱۳۷۵). **گنجشک و جبریل**. تهران: افق.

- ذاکری، گیتا و همکاران. (۱۳۹۶). «**آوا و معنا در شاهنامه**». مجله شعرپژوهی دانشگاه شیراز. سال نهم، شماره اول، صص ۹۷-۱۲۰.
- رحمانی، اسحاق و همکاران. (۱۳۹۳). «**زیبایی‌شناسی تکرار در شعر توفیق زیاد، شاعر مقاومت**». نشریه ادبیات پایداری. شماره ۱۱، صص ۷۷-۱۰۶.
- رسولیان آرنانی، صدیقه؛ مباشری، محبوبه. (۱۳۸۶). «**بررسی نمادهای عرفانی و مذهبی و تأثیرات آن‌ها بر شعر پایداری**». فصلنامه عرفانیات در ادب فارسی. شماره ۳۰، صص ۱۳۸-۱۵۸.
- رضایی جمکرانی، احمد. (۱۳۸۴). «**نقش تشبیه در دگرگونی‌های سبکی**». نشریه پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی. شماره ۵، صص ۸۵-۱۰۰.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۷). **موسیقی شعر**. تهران: سخن.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۸). **بیان**. تهران: میترا.
- شهری، بهمن. (۱۳۹۱). «**پیوندهایی میان استعاره و ایدئولوژی**». فصلنامه نقد ادبی. شماره ۱۹، صص ۷۶-۵۹.
- صفوی، کوروش. (۱۳۹۰). **از زبان‌شناسی به ادبیات**. تهران: سوره مهر.
- طهرانی ثابت، ناهید و پورنامداریان، تقی. (۱۳۹۰). «**نگاهی دیگر به جناس**». نشریه فنون ادبی. سال سوم، شماره ۱، صص ۲۱-۲۸.
- عزیزی، احمد. (۱۳۸۷). **خواب میخک**. تهران: تکا.
- عزیزی، احمد. (۱۳۸۳). **شرجی آواز**. تهران: سوره مهر.
- عزیزی، احمد. (۱۳۹۰). **قوس غزل**. تهران: انتشارات نیستان.
- علایی، سعید. (۱۳۸۷). **جریان‌شناسی شعر انقلاب اسلامی**. تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- فتوحی، محمود. (۱۳۹۸). **بلاغت تصویر**. تهران: سخن.
- فروغی جهرمی، محمدقاسم. (۱۳۸۹). **مقاله‌ها و مقوله‌ها**. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- قویمی، مهوش. (۱۳۸۳). **آوا و القا**. تهران: هرمس.
- کریمی، احمد؛ وقاری، کلثوم. (۱۳۹۰). «**تحلیل اشعار سید حسن حسینی از منظر صور خیال**». پژوهشنامه فنون ادبی، شماره ۵، صص ۹۳-۱۱۶.
- کهدویی، محمدکاظم؛ حیدری ورزنده، مرضیه. (۱۳۹۵). «**بررسی مضامین فاطمی در اشعار دهه شصت از احمد عزیزی**». نشریه مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه. شماره ۲/۱، صص ۱۹۰-۲۰۲.
- معلم دامغانی، علی. (۱۳۶۰). **رجعت سرخ ستاره**. تهران: سوره مهر.
- مکارمی‌نیا، علی. (۱۳۸۵). **بررسی شعر دفاع مقدس**. تهران: ترفند.

- مهرجو، حبیب‌الله. (۱۳۹۴). *جریان‌شناسی شعر دفاع مقدس*. تهران: سوره مهر.
- مهری، فریبا؛ دلبری، حسن. (۱۳۹۴). «کارکرد ایدئولوژی در لایه‌های سبکی داستان *حسنک و زیور*». نشریه متن‌شناسی ادب فارسی. شماره ۲۶، صص ۶۳-۷۸.
- نظری، نجمه؛ جعفرنیا، صغری‌سادات. (۱۳۸۹). «انعکاس عاشورا، یکی از خصیصه‌های شعر دفاع مقدس». نشریه بهار ادب، شماره ۷، صص ۶۰-۷۳.
- وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۹۸). *بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی*. تهران: سمت.
- هراتی، سلمان. (۱۳۸۸). *دری به خانه خورشید*. تهران: سروش.

References

- Alāeī, S. (2008). *Study of Islamic revolution poetry current*. Tehran: Islamic Revolution Documents Publication Center.
- Amīnpour, Q. (2008). *Compelete collection of poems*. Tehran: Morvārid.
- Azīzī, A. (2004). *Being sultry of a song*. Tehran: Sōreye mehr.
- Azīzī, A. (2008). *Clove sleep*. Tehran: Takā.
- Azīzī, A. (2011). *Arc of sonnet*. Tehran: Neyeshtān publication.
- Esmāīlī, R. (2011). *From water to sun (essays in revolution, sacred defense and ritual poetry)*. Tehran: Anjomane qalame Irān.
- Esrāfīlī, H. (2004). *Flaming mirrors*. Tehran: Sepīdebāvarān.
- Esrāfīlī, H. (2004). *Like fire within stone*. Tehran: Khorshīdbārān.
- Esrāfīlī, H. (2005). *Birth in the battlefield*. Tehran: Sōreye mehr.
- Esrāfīlī, H. (2010). *Thirsty in the rain of wounds: A collection of ritual poetry*. Tehran: Anjomane qalame Irān.
- Forouqī jahromī, M. (2010). *Articles and categories*. Tehran: Foundation for the Preservation of works and Publication of Sacred Defense values.
- Fotouhī, M. (2019). *Image rhetoric*. Tehran: sokhan.

- Hajīyān, K., & Ameri, H. (2013). Sacred defense poetry. *Collected Papers of the Seventh Congress of Persian Language and Literature Researchs*, 432-447.
- Haratī, S. (2009). *A door to the house of the sun*. Tehran: Soroush.
- Hosseini, S. (1996). *Sparrow and the Gabriel*. Tehran: Ofoq.
- Hosseini, S. (2009). *From tassels of my mothers' scarf*. Tehran: Anjomane shāerān.
- Kahdouīee, M., & Heydarī Varzane, M. (2016). A study of Fātimic themes in the poems of the sixties by Ahmad Azīzī. *Literature, Mysticism and Philosophy Studies Journal*, 1/2, 190-202.
- Karīmī, A., & Vaqārī, K. (2011) Analysis of Seyyed Hassan Hosseini's poems in terms of imaginary. *Journal of Literary Techniques*, 5, 93-116.
- Makāremīniyā, A. (2006). *Study of Sacred Defense Poetry*. Tehran: Tarfand.
- Mehrī, F., & Delbarī, H. (2015). The function of ideology in the stylistic layers of Hassanak Vazīr's story. *Journal of Persian Literature Textology*, 26, 63-78.
- Mehrjou, H. (2015). *Flowology of Sacred Defense Poetry*. Tehran: Sōreye mehr.
- Moalem Dāmquānī, A. (1981). *Red return of star*. Tehran: Sōreye mehr.
- Nazarī, N., & Jafarniyā, S. (2010). The reflection of Ashura, one of the characteristics of the sacred defense poetry. *Literature Spiring Journal*, 7, 60-73.
- Qavīmī, M. (2004). *Voice and induction*. Tehran: Hermes.
- Rahmāni, E., & Dādpour, N., & Hosseinshāhī, S. (2014). Aesthetics of repetition in Tofīq ziyād poetry, the Resistance poet. *Resistance Literature Journal*, 11, 77-106.
- Rasōlīyān Ārāni, S., & Mobāsherī, M. (2007). A study of mystical and religious symbols and their effects on the resistance poetry, *Mysticism In Persian Literature Quarterly*, 30, 138-158.
- Rezaei Jamkarani, A. (2005). The role of simile in stylistic transformations, *Persian Language and Literature Studies Journal*, 5, 85-100.
- Safavī, K. (2011). *From linguistics to literature*. Tehran: Sōreye mehr.
- Shafīee Kadkanī, M. (2008). *Music of poetry*. Tehran: sokhan.

- Shahrī, B. (2012). Links between metaphor and ideology. *Literary Criticism Quarterly*, 19, 59-76.
- Shamīsa, S. (2009). *rhetoric*. Tehran: Mitrā.
- Tehrānī Sābet, N., & Pournāmdārīyān, T. (2008). Another look at puns. *Journal of Literary Techniques*, 3 (1), 21-28.
- Vahīdīyān Kāmyar, T. (2019). *Badī from an aesthetic point of view*. Tehran: Samt.
- Zākerī, G., & Shabanlou, A., & Farzād, A. (2017). Sound and sense in Shāhnāme, *Poetry Studies Magazine of Shīrāz University*, 9(1), 97-120.

